

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA "XABEAS KORPUS" INSTITUTINI
TAKOMILLASHTIRISHNING ZAMONAVIY BOSQICHI****Mamatkulova X. -***ToshDYu katta o'qituvchisi*

O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual qonunchiligi rivojlanishining hozirgi bosqichida jinoyat sud ishlarini yuritishda shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlashning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ozodlik va shaxsiy daxlsizlikka oid konstitutsiyaviy huquqni himoya qilishning eng muhim huquqiy vositalaridan biri "xabeas corpus" institutidir. U tergov harakatlarini o'tkazishga ruxsatnoma (sanksiya yoki boshqacha aytganda order) berish, shuningdek, ehtiyot va majburlov choralarini qo'llash orqali sudgacha ish yurituv ustidan sud nazoratini amalga oshirish tizimini o'zida ifodalaydi.

"Xabeas Corpus Act" 1679-yilda Angliya parlamenti tomonidan qabul qilingan. 1679-yilgi "Xabeas Corpus Act" hujjati "tegishli protsessual tartib" tushunchasini joriy etdi hamda shaxs daxlsizligi kafolatlari, aybsizlik prezumpsiyasi tamoyili va shaxs huquqlarini himoya qilish uchun zarur bo'lgan boshqa muhim qoidalarni belgilab berdi. [10, 100]

"Xabeas Corpus Act" hujjati paydo bo'lishiga Karl II ning sudsiz hibsga olishlar orqali muxolifatni bostirishga qaratilgan siyosiy yo'nalishi sabab bo'ldi. Shunday sharoitda Parlament hukumatning o'zboshimcha harakatlarini cheklashga intilib, har qanday shaxsni ushlab turish va javobgarlikka tortishning huquqiy qoidalarini joriy etdi. Mazkur qonun ushlab turish va hibsga olishning qonuniyligi ustidan nazoratni amalga oshirish vakolatini sudga yukladi, shuningdek, fuqarolarga ayblov qo'yilishi yoki garov evaziga ozod etilish huquqini kafolatladi. Bunda garov miqdori oqilona bo'lishi kerakligi alohida ta'kidlandi. [7, 149]

Ta'kidlash joizki, "Xabeas Corpus Act"ni buzganlik uchun sudya va qamoqxona noziri katta miqdorda jarimaga tortilgan. Agar hibsga olish qonuniy bo'lsa, hibsdagi shaxs qamoqqa qaytarilgan yoki garov evaziga ozod etilgan; hibsga olish noqonuniy bo'lgan taqdirda esa ozodlikka chiqarilgan. [8]

Taniqli huquqshunos va professor Nestor Pablo Sagues tomonidan quyidagi tasnif shakllantirilgan:

- ✓ an'anaviy yoki tiklovchi huquqiy rejimga ega xabeas korpus;
- ✓ preventiv xabeas korpus;
- ✓ cheklangan xabeas korpus;
- ✓ tezkor ozod qilishga oid xabeas korpus;
- ✓ tuzatuvchi xabeas korpus. [9, 109]

Xalqaro huquq amaliyotida mazkur institut shaxsni davlat tomonidan o'zboshimchalik bilan ozodlikdan mahrum etishdan himoya qilishning asosiy kafolati sifatida qaraladi. Uning mohiyati har bir ushlangan shaxsga nisbatan qo'llanilgan va ozodligini cheklash bilan bog'liq bo'lgan protsessual majburlov choralarining qonuniyligini sud tartibida tekshirish huquqini berishdan iboratdir. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 9-moddasiga binoan, har bir ushlangan shaxs asossiz qoldirmasdan o'zining ushlab turilishi qonuniyligini sud tomonidan ko'rib chiqilishi huquqiga egadir. [1]

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan sud-huquq islohotlari sharoitida "xabeas corpus" institutini yanada takomillashtirish jinoyat-protsessual qonunchiligini modernizasiya qilishning muhim yo'nalishiga aylanib, jinoyat protsessining sudgacha bo'lgan bosqichlarida qonun ustuvorligi prinsipini mustahkamlash va sud nazoratini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Shuni ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining jinoyat protsessida shaxs erkinligini cheklash ustidan sud nazorati instituti bosqichma-bosqich rivojlangan. Uzoq vaqt davomida qamoqqa olishga ruxsat berish vakolati prokuratura organlariga tegishli bo'lib, bu dastlabki tergov bosqichida mustaqil sud nazorati imkoniyatlarini ob'yektiv ravishda cheklab kelgan (2008 yilga qadar). [11, 16]

“Xabeas corpus” institutining joriy etilishi Sud-huquq islohotlari konsepsiyasini amalga oshirish doirasida boshlangan jinoyat sud ishlarini yuritishni isloh qilishning asosiy yoʻnalishlaridan biriga aylandi. Qamoqqa olishga sanksiya berish huquqining sudlarga oʻtkazilishi munosabati bilan Oʻzbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga oʻzgartirish va qoʻshimchalar kiritish toʻgʻrisidagi 2007-yil 11-iyuldagi OʻRQ-100-sonli Qonunining qabul qilinishi ushbu islohotning muhim bosqichi boʻldi. Mazkur Qonun 2008-yil 1-yanvardan kuchga kirgan. Oʻzbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksiga kiritilgan oʻzgartirishlar natijasida qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasini qoʻllashga sanksiya berish vakolati prokuratura organlaridan sudlarga oʻtkazildi va bu shaxs daxlsizligi konstitutsiyaviy prinsipini taʼminlash yoʻlidagi eng muhim qadam boʻldi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-yanvardagi "Odil sudlovga erishishni yanada kengaytirish va sudlar faoliyati samaradorligini oshirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida"gi PF-11-son Farmoni bilan inson manfaatlarini ustuvor taʼminlashga qaratilgan qonunchilikni takomillashtirish kelgusi islohotlarning ustuvor yoʻnalishlaridan biri etib belgilandi. Xususan, jinoyat, jinoyat-protsessual va jinoyat-ijroiya qonunchiligini insonparvarlik tamoyillari asosida rivojlantirish siyosatini izchil davom ettirish, shuningdek, “Xabeas korpus” institutini yanada takomillashtirish orqali tergov organlari faoliyati ustidan sud nazoratini kuchaytirish mustahkamlab qoʻyildi. [5]

Oʻzbekiston Respublikasida habeas korpus instituti rivojlanishining yangi bosqichi 2023-yilda inson huquq va erkinliklari kafolatlarini kuchaytirishga qaratilgan konstitutsiyaviy islohot bilan bogʻliq. Yangi tahrirdagi Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida hech kim qonunga asoslanmagan va faqat sudning qaroriga binoan ushlab turilishi, qamoqqa olinishi yoki ozodligi boshqacha tarzda cheklanishi mumkin emasligi mustahkamlab qoʻyildi. [2] Bundan tashqari, Asosiy qonunda shaxsni sud qarorisiz ushlab turishning cheklangan muddati ham belgilangan boʻlib, u qirq sakkiz soatdan oshmasligi kerak. Ushbu qoida inson huquqlarini himoya qilish boʻyicha xalqaro standartlarga mos keladi va shaxsni oʻzboshimchalik bilan ozodlikdan mahrum qilishning oldini olishga qaratilgan.

Mamlakatning asosiy qonunida “xabeas korpus” tamoyillarining konstitutsiyaviy mustahkamlanishi shaxs huquqlarini tan olish va kafolatlashni yangi bosqichga olib chiqishdan, shuningdek, jinoiy sud ishlarini yuritishda ularni protsessual himoya qilishning samarali mexanizmini yaratishdan dalolat beradi.

Oʻzbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual qonunchiligini rivojlantirishning zamonaviy yoʻnalishlari jinoyat ishlarini yuritishning sudgacha boʻlgan bosqichlarida shaxsning konstitutsiyaviy huquqlariga rioya etilishi sohasida sudning vakolatlarini yanada kengaytirishga qaratilgan. Ilmiy adabiyotlarda sud nazoratining kengaytirilishi protsessual majburlov choralarini qoʻllashda qonuniylik prinsipini taʼminlashning eng muhim sharti sifatida qoraladi.

Ushbu institutni amalga oshirishni kengaytirishning navbatdagi bosqichi sifatida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 10-iyundagi PF-89-son Farmonini taʼkidlash lozim [4], unda tergov sudyasining jinoyat protsessining mustaqil ishtirokchisi sifatidagi maqomini meʼyoriy jihatdan rasmiylashtirish orqali jinoyat sudlov ishlarini yuritishning sudga qadar bosqichlarida sud nazoratini institutsionallashtirishning sifat jihatidan yangi bosqichi mustahkamlangan. «Mamlakatimizda tergov sudylarining ish boshlashi dunyoda umumeʼtirof etilgan «Xabeas korpus» institutini qoʻllashda navbatdagi muhim bosqich boʻldi» [6] deb haqli ravishda taʼkidlagan edi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Oʻzbekiston xalqiga Murojaatnomasida.

Tergov harakatlarini oʻtkazish ustidan nazoratni amalga oshirish hamda protsessual majburlov choralarini qoʻllash bilan bogʻliq vakolatlarining tergov sudylariga berilishi sud-protsessual nazorat modelining yanada takomillashib, “xabeas korpus” institutini tatbiq etishning zamonaviy standartlariga muvofiqlashayotganini anglatadi.

Sud nazorati dastlabki tergov davomida toʻplangan dalillarning maqbulligiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Ilmiy adabiyotlarda haqli ravishda taʼkidlanganidek, shaxs erkinligini cheklashning qonunda belgilangan tartibini buzish noqonuniy ushlab turish oqibatida olingan dalillarni nomaqbul

deb topishga olib kelishi mumkin. Bu holda “xabeas korpus” instituti nafaqat erkinlik huquqi himoyasining kafolati, balki jinoyat protsessida dalillar to‘plash qonuniyligini ta’minlashning eng muhim protsessual mexanizmi bo‘lib ham xizmat qiladi.

Ehtiyot choralarini qo‘llash ustidan sud nazoratini kengaytirish quyidagilarga yordam beradi:

- qonunni buzgan holda olingan dalillarni istisno qilishga;
- jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquqlarini ta’minlashga;
- shaxsning sud himoyasi darajasini oshirishga;
- milliy qonunchilikni odil sudlov xalqaro standartlariga muvofiqlashtirishga.

Sud nazorati orqali shaxsning huquq va erkinliklariga rioya etilishini yanada ta’minlash maqsadida jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish doimiy tadqiqotlarni talab qiladigan uzluksiz faoliyatdir. Shu maqsadda jinoyat protsessida tergov sudyalarining vakolatlarini kengaytirishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu faoliyat yo‘nalishi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan ham belgilab berilgan: “2026-yildan sanksiya hamda majburlov choralarini o‘zgartirish va bekor qilish vakolatlarini ham tergov sudyalariga o‘tkazamiz”. [6]

O‘zbekiston Respublikasi jinoyat ishlarini yuritishda tergov sudyalarining vakolatlarini kengaytirish masalasiga to‘xtalar ekanmiz, bir qator xorijiy mamlakatlarda qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasini bekor qilish masalasi tergov sudyalarining vakolatiga kiritilganligini ta’kidlash lozim. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 240-moddasiga muvofiq, sudgacha ish yuritish bosqichida qo‘llanilgan qamoqqa olish yoki uy qamog‘i tarzidagi ehtiyot chorasini, agar shaxsni qamoqda yoki uy qamog‘ida saqlash uchun asoslar qolmagan bo‘lsa, prokuror tomonidan, shuningdek prokurorning roziligi bilan surishtiruvchi yoki tergovchi tomonidan bekor qilinishi yoxud o‘zgartirilishi mumkin. Bunda ehtiyot chorasini qo‘llash to‘g‘risida qaror chiqargan sud majburiy tartibda xabardor qilinishi lozim. Biz ushbu masalada tergov sudyalarining vakolatlarini kengaytirishni muhim qadam va zarurat deb hisoblaymiz. Shu tariqa nafaqat ehtiyot choralarini qo‘llash, balki ularni bekor qilish masalasi ham sud nazorati bilan qamrab olinadi.

Shunday qilib, O‘zbekiston Respublikasida sud-huquq islohotining zamonaviy bosqichi shaxs erkinligini cheklashning qonuniyligi ustidan sud nazoratini kuchaytirishga qaratilgan xabeas korpus institutini amalga oshirishning izchil kengayishi bilan tavsiflanadi. Ushbu institutning konstitutsiyaviy mustahkamlanishi, shuningdek, jinoyat protsessining sudgacha bo‘lgan bosqichlarida sud vakolatlarining kengaytirilishi inson huquqlarini o‘zboshimchalik bilan ushlab turish va qamoqqa olishdan himoya qilishning samarali mexanizmi shakllanganligidan dalolat beradi. “Xabeas korpus” institutini yanada takomillashtirish sud nazorati samaradorligini oshirishga, dalillarning maqbulligiga oid protsessual kafolatlarni rivojlantirishga hamda milliy jinoyat-protsessual qonunchiligini inson huquqlarini himoya qilish bo‘yicha xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishga yo‘naltirilishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt (Nyu-York, 1966-yil). // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
2. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (2023-yil 30-apreldagi yangi tahriri). // <https://lex.uz/docs/6445147>
3. O‘zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentyabrda qabul qilingan Jinoyat-protsessual kodeksi. // <https://lex.uz/docs/111463>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 10-iyundagi Farmoni (“Tezkor-qidiruv hamda tergov faoliyatida shaxsning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-89-son) <https://lex.uz/uz/docs/6964389>

5. 2023-2026-yillarga mo'ljallangan sud tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishning qisqa muddatli Strategiyasi (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-yanvardagi PF-11-sonli Farmoniga 1-ilova) // <https://lex.uz/docs/6358985>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 26.12.2025r. // <https://president.uz/ru/lists/view/8834>
7. Ayzenshtat M.P. XVIII asr Britaniya siyosiy diskursidagi tahdid omili // Odamlar va matnlar. Tarixiy almanax jurnali, 2020, B.149. <https://cyberleninka.ru/article/n/faktor-ugrozy-v-politicheskoy-diskurse-britanii-xviii-veka>
8. Grebenkin A.N. XIII-XVIII asrlar qonunchiligida erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi // XXI asrda jamiyat va sivilizatsiya: rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari, Yuridik fanlar, 2014 y. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-na-svobodu-i-lichnyu-neprikosnovennost-v-zakonodatelstve-xiii-xviii-vv/viewer>
9. Lusiano I.T. Argentinada Habeas corpus institutining qo'llanilishi // Moskva universiteti axborotnomasi. 11-seriya. 65-jild. №5. Huquq, 2024 y., B.109–110. // <https://cyberleninka.ru/article/n/deystvie-habeas-korpus-v-argentine/viewer>
10. Osmanova Z., Mirzayev M.A. Inson huquqlari institutining vujudga kelish tarixi. // Sharqiy Yevropa ilmiy jurnali, Huquq, 2015-yil, No111. – B.100 <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-vozniknoveniya-instituta-prav-cheloveka/viewer>
11. Yusupdjanova G. Jinoyat-sudlov yurituvida sud nazorati. (2023). Jamiyat va Innovatsiyalar, 4 (7/S), b.15-20. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss7/S-pp15-20>

RESUME:

Mazkur maqolada “habeas corpus” institutining shakllanishi, huquqiy tabiati va evolyutsiyasining dolzarb yo'nalishlari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: dalillar, dalillar maqbulligi, jinoyat protsessi, shaxs huquqlari, sud tizimi.

РЕЗЮМЕ:

В статье исследуются становление, правовая природа и актуальные направления эволюции института habeas corpus.

Ключевые слова: доказательства, допустимость доказательств, уголовный процесс, права личности, судебная система.

RESUME:

The article examines the formation, legal nature and current directions of the evolution of the habeas corpus institute.

Key words: evidence, admissibility of evidence, criminal procedure, individual rights, judicial system.